

Research Paper

ललित रंग मधील लेखांचे स्वरूप

डॉ. संभाजी मलधे
इंद्रायणी महाविद्यालय,
तळेगाव दाभाडे

प्रस्तावना :-

‘ललित गद्य’ ही संज्ञा आज व्यापक अर्थाने वापरली जाते. निबंध, लघुनिबंध, आठवणी, अनुभव, प्रवासवर्णने, निसर्गवर्णने, व्यक्तिचित्रणे, आत्मपरलेख, विनोदी लेख, स्तंभलेख इत्यादी अनेक प्रकारांचा अंतर्भाव यात होतो. ‘ललित रंग’ मध्ये यांतील काही प्रकारातले लेखन समाविष्ट झालेले आहे. स्थूलमानाने या पुस्तकामध्ये व्यक्तिचित्रणे, निसर्गवर्णने, प्रवासवर्णने, आत्मपरलेख, अनुभव अशा स्वरूपाचे लेखन आलेले दिसते.

‘ललित रंग’ मध्ये व्यक्तिचित्रणात्मक असे दोन लेख आलेले आहेत. एक वि.द.घाटे यांचा ‘आऊ’ आणि दुसरा लेख यशवंत मनोहरांचा ‘वामनदादा : तुफानातील दिव्यांचे झाड’

व्यक्तिचित्रणे म्हणजे शब्दांच्या आधारे मूर्त केलेली व्यक्तींची सक्षात प्रतिमा, अशी प्रतिमा व्यक्तींचे बहिरंग आणि तिचे अंतरंग म्हणजे तिचे बोलणे, वागणे, स्वभावविशेष, तिच्या वृत्ती-प्रवृत्ती इत्यादींमधून साकार होत असते. व्यक्तिचित्रणे ही दोन प्रकारे लिहिली जात असतात. एक म्हणजे वास्तवात होऊन गेलेल्या खऱ्याखऱ्या व्यक्तीचे. अशी व्यक्ती लेखकाने प्रत्यक्ष पाहिलेली तिच्याशी संवाद साधलेली अशी असू शकते. तर दुसरे कल्पनेच्या आधारे व्यक्ती तयार करून लिहिलेले ‘कल्पित’ व्यक्तिचित्रे. ही व्यक्तिचित्रे लेखकाच्या कल्पनेतून, प्रतिभेतून आणि चिंतनामधून साकार होत असतात. या पुस्तकातील वामनदादा कर्डकांचे व्यक्तिचित्रे हे प्रत्यक्षात होऊन गेलेल्या व्यक्तीचे तर ‘आऊ’ हे ‘कल्पितां’च्या आधारे साकारलेले व्यक्तिचित्र म्हणता येईल.

फडके – खांडेकरांपासून सुरु झालेल्या ललितगद्य परंपरेतील एक महत्त्वाचे लेखक वि.द.घाटे हे होय. ‘काही म्हतारे व एक म्हतारी’ (1939) ‘पांढरे केस हिरवी मने’ (1959) या दोन संग्रहामधून त्यांनी रेखाटलेली व्यक्तिचित्रणे अतिशय सुंदर आहेत. भोवताली प्रत्यक्ष पाहिलेल्या, अनुभवलेल्या व्यक्तींना ते व्यक्तिचित्रणांचे विषय बनवतात, त्यामुळे त्यांची व्यक्तिचित्रणे जिवंत, वास्तव आणि हुबहु वाटतात. कळतकळत आपल्याला माडगूळकर-मिरासदारांची आठवण ही व्यक्तिचित्रे वाचताना होत राहते. या दृष्टीकोनातून त्यांनी रेखाटलेले ‘आऊ’ चे व्यक्तिचित्र वैशिष्टपूर्ण आहे.

शिक्षणाधिकारी असताना घाटे शाळेला भेट देण्यासाठी एका खेडेगावात जातात. तेथे त्यांना भेटलेल्या वृध्द स्त्रीचे ‘आऊ’ चे स्वभावचित्र येथे साकारलेले आहे. ‘आऊ’ म्हणजे आई. कानडीमध्ये आईला ‘आऊ’ म्हणतात. ‘आऊ’ स्वतः निरक्षर आहे. परंतु तिची शिक्षणावर नितांत श्रद्धा आहे. या श्रद्धेपोटी तिने आपल्या दोन्ही मुलींना शिक्षिका बनविले, आणि गावातील स्त्रियांसाठी वाचनालय काढले. ‘आऊ’ म्हतारपणी पाटीवर अक्षरे गिरवीत बसते. इतकी तिला शिक्षणाची गोडी निर्माण झाली आहे. ‘आऊ’ चे मुक्या जनावरांवर देखील प्रेम आहे. ‘सुमन’ ही म्हैस तिच्या जीवनाचा अविभाज्य घटकच बनते. तसेच देवधर्माच्या नावाखाली समाजात माजलेल्या अनाचारावर ‘आऊ’ भाष्य करते. एकंदरीत शिक्षणाचे महत्व समाजाला पटवून सांगणारी ‘मुलीबाळीना, सुनांना लिहा वाचयला शिकवा असा पुढील पिढीला संदेश देणारी डोळस, हजरजबाबी अशी नव्या विचारांची एक वृध्द स्त्री ‘आऊ’ ची व्यक्तिरेखा आपल्या नजरेत भरते.

साध्या-सोप्या भाषेत, नेटकंपणाने एका अशिक्षित स्त्रीचे रेखाटलेले हे व्यक्तिचित्र अत्यंत बोलके, वाचकांना अंतर्मुख करायला लावणारे, आणि चिरकाल मनात रेंगाळत राहिलेले असेच आहे. म्हणूनच ते मराठी साहित्यात अविस्मरणीय ठरवते.

‘वामनदादा : तुफानातील दिव्यांचे झाड’ हा डॉ. यशवंत मनोहरांनी लिहिलेला लेख दलित साहित्यातील ज्येष्ठ व लोकप्रिय शाहीर श्री. वामनदादा कर्डक यांना वाहिलेला आदरांजली आहे. एखादया व्यक्तीच्या मृत्यूनंतर जे मृत्यूलेख लिहिलेले असतात, त्या लेखांचा हेतू त्या व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व, तिचे कार्य समाजापुढे ठेवणे असा असतो. या लेखात देखील मनोहरांनी वामनदादांच्या व्यक्तिमत्त्वावर, त्यांच्या जीवनकार्यावर प्रकाश टाकलेला आहे.

दोन वर्षांपूर्वी वामनदादा कर्डकांचे निधन झाले. मृत्युपूर्वी बुलढाण्यात मनोहरांच्या हस्ते त्यांचा मोठा सत्कार झाला होता. मनोहरांची आणि त्यांची ही शेवटचीच भेट. पुढे त्यांच्या मृत्यूचा निरोप कळला. वामनदादांच्या मृत्युमुळे आपल्या स्नेहाविषयी दाटून आलेल्या भावना येथे व्यक्त झाल्या आहेत. वामनदादा हे मनस्वी लोककलाकार होते. त्यांच्यामुळे आंबेडकरी चळवळीचा गौरव वाढला. उत्तुंग प्रतिभा लाभलेले वामनदादा म्हणजे एक प्रज्ञानी प्रबुध्द असा जाणता महागीतकार होता. (पु.100) डॉ. आंबेडकरांचे तत्वज्ञान वामनदादांनी लोकांना सांगितले. त्यांच्या गायनात आंबेडकरी विचारांची आग होती. ‘भीम हा साता ठिगळांच्या बंडीचा खिसा होता.’ (पु.1100) असे लिहिणारे वामनदादा महासूर्य होते अशा शब्दांत मनोहरांनी वामनदादांच्या जीवनकार्याचा वेध घेतला आहे.

वामनदादा कर्डकांनी ‘मोहळ’, वाटचाल, हे गीत वामनांचे आणि ‘समग्र वामनदादा कर्डक – खंड पहिला’ इत्यादी गीतसंग्रह लिहिले आहेत. ‘जेथे समाज सारा हा एकरूप आहे. तेथे खराच माझ्या बाबांचा स्तूप आहे.’ ‘भीमा तुझ्या मताचे जर पाच लोक असते, तलवारीचे तयांच्या न्यारेच टोक असते, ‘तयांना सांगा आता रूंद करूनी छाती, जग बदलत आहे, बदलणार यापुढती., ‘जळू परंतू धरणी उजळू’, प्रकाश येथे असाच उधळू’, असे लिहणारे वामनदादा लोकांच्या मनात आंबेडकर पेरत आणि फुलवत होते. ते खऱ्या अर्थाने युगप्रवर्तक कलावंत होते. टाटा-बीर्लांपासून, जागतिकीकरण, धर्मांधता, समाज, राजकारण, नैतिकता इ. संदर्भात आपली लेखणी त्यांनी चालविली. डॉ. आंबेडकरांच्या महापरीनिर्वाणानंतर भीम आपल्यात नाही, तेव्हा समाजाने सावध राहिले पाहीजे असे धोक्याचे इशारे त्यांनी अनेक गीतांमधून दिले.

ललितगद्यामध्ये आठवणी, अनुभव किंवा आत्मचरित्राला महत्त्वाचे स्थान असते. ललित रंग मधील ‘गंधगाभारा’, ‘तोडे’, ‘पाटी आणि पोळी’ हे लेख या प्रकारात समाविष्ट होऊ शकतात. गंधगाभारा मध्ये इंदिरा संतांनी आपली बालपणीची एक आठवण सांगितली आहे. हा लेख त्यांचे गंधाविषयीचे व्यक्त झालेले प्रेम अशा आशयाचा आहे. सृष्टीतील गंधगाभारे आस्वादण्यासाठी माणसाकडे तीव्र गंध ग्रहणशक्ती असावी लागते. किंबहुना अशी शक्तीच गंध गाभान्याचे केंद्र असते. इंदिरा संतांजवळ अशी तीव्र गंध ग्रहणशक्ती होती. त्याचाच ‘मी’च्या पातळीवर उत्तम अविष्कार या लेखात घडविला आहे.

‘तोडे’ हा लेख शांता शेळके यांनी लिहिलेला असून त्यामध्ये देखील त्यांनी आपल्या जीवनातील एक अनुभव सांगितला आहे. लहानपणी प्रत्येक मुलीला जसे पायात वाळे, रूळ, साखळ्या, तोडे घालून मिरवण्याची हौस असते, तशी पायात तोडे घालण्याची हौस शांताबाईंना होती. मोठा हट्ट केल्यावर आजोबा चांदीचे झमकन घसघशीत, भरीव, वजनदार आणि सुंदर तोडे करून आणतात. परंतु असे वजनदार तोडे पायात घातल्यावर बालपणीचे तिचे खेळणे, बागडणे हरवून जाते. दैनंदिन जीवनातील आनंद हिरावला जातो. तोडयामुळे तिचे पाय देखील सुजतात, जखमा होतात. त्यामुळे तिची तोडयाची पुरी हौस फिटते, त्यातील अप्रुप संपते. शेवटी आईला सांगून तोडे पायातून काढले जातात.

तोडयासारख्या हलक्याफुलक्या विषयासाठी योजलेल्या अर्थवाही भाषेमुळे समर्थ असे बालपण या लेखातून उलगडत जाते.

आठवणी, अनुभव वर्णनाप्रमाणे आत्मचरित्रातून देखील ललित गद्य स्वरूपाचे लेखन होत असते. फरक इतकाच की, आठवणी अनुभव यातील ‘मी’ पेक्षा आत्मचरित्रातील ‘मी’ अव्वल दर्जाचा असतो. या पुस्तकामधील आनंद यादव यांचा ‘पाटी आणि पोळी’ हा लेख समाविष्ट आहे. लहानपणी पाटीची संगत जुळवून अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत यादव शिक्षण घेतात. प्राध्यापकाच्या नोकरीपर्यंत मजल मारतात व आपल्या जीवनाला आकार देतात. खेडयातील ‘आनंदा रत्नाप्पा जकाते’ पासून

Please cite this Article as : डॉ. संभाजी मलधे, ललित रंग मधील लेखांचे स्वरूप : Golden Research Thoughts (June ; 2012)

शहरातील लेखक आनंद यादव असा त्यांचा प्रवास घडतो. यादवांबरोबर असलेला त्यांचा धाकटा भाऊ शिवा मात्र शिक्षणाअभावी शेतमजूरच राहतो, त्याच्या पदरी पाचवीला पुंजलेले दारिद्र्य येते. पाटच्या भावाविषयी आतून कणव असल्याने त्याच्यासाठी थोडीफार मदत करून त्याचे मुख्य प्रश्न थोडे सुटणार आहेत? तात्पर्य पाटीची संगत लागल्यामुळे माणसाच्या जीवनाचा कसा कायापालट होऊ शकतो याबाबत अत्यंत तरल, संवेदनशील मनाने ग्रामीण भाषेत टिपलेले हे प्रांजळ अनुभव आहेत.

‘ललित रंग’ मधील ‘बॉयफ्रेंड’, ‘पैसाचा खांब’, ‘मी आणि व्याकरण’ हे लेख सामाजिक, वैचारिक स्वरूपाचे आहेत. थोर समाज शास्त्रज्ञ इरावती कर्वे यांनी ‘परिपुर्ती’, ‘भोवरा’, ‘गंगाजल’ असे तीन लेखसंग्रह लिहीले. ‘बॉयफ्रेंड’, हा लेख ‘गंगाजल’ या संग्रहातला आहे. आधुनिक विचारांच्या बुध्दीवादी असलेल्या इरावतीबाईंची विडुलावर अपार श्रद्धा होती. या श्रद्धेपोटी त्या नित्येनेमने पंढरपूरला जात असत. एकदा त्या पंढरपूरला जावून विडुलाचे दर्शन घेवून येतात. आल्यानंतर जावई निंबकर यांनी विचारलेले काही प्रश्न आणि त्या अनुशांगाने व्यक्त केलेले चिंतन या लेखात आहे. ‘भेटला का बॉयफ्रेंड’ या प्रश्नाचा इरावतीबाई गांधीर्याने विचार करतात. विडुलाला संतांनी योजलेले आई-बाप, सखा-सोयरा, जिवलग या नात्यांशी बॉयफ्रेंड या नवीन नात्याचा अन्वयार्थ लावू पाहतात. ‘तुझ्या नवऱ्याला बरा चालतो गं बॉयफ्रेंड असलेला’ या दुसऱ्या प्रश्नावर इरावतीबाईंचे भाष्य उत्तम आहे. त्या म्हणतात, ‘जिवलग दगडाचा आहे की हाडांमासाचा हा प्रश्न नसून तो कितपत जिवलग आहे हे महत्त्वाचे (पृष्ठ 34) ‘आली वाटत आठवण’ या तिसऱ्या प्रश्नाभोवती बाईंचे मन घोटाळत राहते.

विडुल आणि भक्त यांचे नाते सांगणारा हा लेख वाचकांना चिंतन प्रवृत्त बनवितो.

इरावती कर्वे यांच्या समकालात लेखन करणाऱ्या दुर्गा भागवत यांचा ‘पैस’ हा निबंध ‘ज्ञानेश्वरी’ च्या जन्माची खुण असलेल्या खांबाचे महात्मे वर्णन करणारा आहे. ज्या महाशून्यात ज्ञानेश्वरांकडून पैसाचा अवकाश उभा राहिला. त्याला दुर्गाबाईंनी ‘पैसाचा खांब’ असे म्हटले आहे. ज्ञानेश्वरीत आलेल्या ‘सहनसिध्दी’, ‘दुःख कालिंदी’, ‘कारुण्यविंब’, ‘ज्ञानमित्र’ आणि ‘पैस’ या शब्दांच्या उदाहरणांद्वारे तसेच गौतमबुध्दांशी, येशूख्रिस्तांशी तुलना करीत ज्ञानेश्वरीचे कार्य अधोरेखीत केले आहे.

‘मी आणि व्याकरण’ हा विदा करंदीकरांचा लेख वैशिष्टपूर्ण असा आहे. कवी आणि व्याकरणकार यांचे हाडवैर जगप्रसिध्द आहे. कवीला नेहमी नाविन्यपूर्ण, लवचिक भाषा हवी असते. तिच्या तो शोधात असतो. तर व्याकरणकार साचेबद्ध भाषेचा धनी. पर्यायाने व्याकरणकारांना काव्यात्म भाषेचे वावडे, तर कवीला व्याकरणात्म भाषेचे. विदानी प्रतिकाल्मक भाषेत त्याचे सुंदर विवेचन या लेखात केले आहे.

‘निसर्गचित्रण’ हा ललितगद्य लेखकांचा हातखंडा असलेला विषय. निसर्गाचे कलावंतांच्या मनातून साकारलेले वैविध्यपूर्ण असे चित्र म्हणजे निसर्गचित्रण होय. या संग्रहातील ‘अरण्यवाचन’, ‘रंगेशांचे मृगजळ’, आणि ‘दोसत’ हे तीन लेख निसर्ग वर्णन या प्रकारात समाविष्ट होतात.

उभं आयुष्य अरण्यात पशू पक्ष्यांच्या सानिध्यात घालविणाऱ्या मारुती चितमपल्ली यांनी ‘अरण्यवाचन’ या लेखामधून आपले अरण्यानुभव सुक्ष्मपणे टिपले आहेत. अरण्यवाचनाची विदया अवगत झाली की, एकट्याला देखील मोठ्या धैर्याने आणि आत्मविश्वासाने अरण्यात फिरता येते. अनोळखी जंगलात हिंस्त्र पशू पक्षी, प्राण्यांचे निरिक्षण करणे तसे जोखमीचे काम असते. परंतु अरण्यवाचनाचे काही संकेत बाळगले. की, ते फारसे अवघड नाही. अनोळखी जंगलात फिरताना तेथलील वाटा, नाले, दिशा ओळखता आल्या पाहीजे. त्यासाठी झाडांच्या फांद्यांना खुणा करणे किंवा जाताना रस्त्याने अधूनमधून छोट्या फांद्या टाकणे अरण्यवाचनासाठी चाकू, कोयता, दुर्बिन, शिटी, नोंदवही इ. वस्तू जवळ ठेवणे महत्त्वाचे असते. जंगलात जनावरांजवळ जाताना विशिष्ट अंतर राखणे, तसेच त्यांच्या खास सवयींचा अभ्यास असणे आवश्यक असते. मारुती चितमपल्ली यांनी अनेक प्राण्यांची सुक्ष्म निरिक्षणे या लेखामधून नोंदविली आहेत.

‘रंगेशांचे मृगजळ’ या लेखामधून व्यंकटेश माडगूळकरांनी आपल्या चित्रकलेच्या छंदाविषयी सांगितले आहे. बालपणी माडगूळकरांना चित्रकलेचा छंद होता. ही आवड त्यांना आईपासून लाभली. त्यांची आई सण, उत्सव, व्रत वैकल्याच्या निमित्ताने देवासाठी चित्रे काढायची. ती पाहून माडगूळकरांचेही चित्रकलेचे शिक्षण सुरु झाले. पुढे शाळेत पाचवी इयत्तेत असताना शिक्षकांकडून ही आवड विकसित होत गेली. माडगूळकरांमध्ये चित्रकाराचे चांगले गुणधर्म होते मात्र आर्थिक परिस्थिती नसल्यामुळे त्यांना या कलेचे स्वतंत्र शिक्षण घेता आले नाही. आपले मोठा चित्रकार होण्याचे स्वप्न अधुरे राहिले याची खंत येथे व्यक्त झाली आहे. माडगूळकरांची सहज, साधी, प्रसन्न भाषा अनुभवाला जिवंत करते.

सिसिलिया कार्दालो यांचा ‘दोसत’ हा लेख देखील निसर्गाचे अनुभव संपन्न रूप प्रकट करणारा आहे. सिसिलियाबाईंना निसर्गसंपन्न आजोळ लाभले होते. वसईतील सातवली येथे त्यांच्या आजोळची शेतजमीन होती. दिवाळीच्या सुट्टीत त्या आजोळी जात असत तेथील निसर्गात मनसोक्त रमत असत. शेतात जावून फुले तोडणे, पाटाच्या पाण्यात डुबक्या मारणे, घर सारवणे, चवीचे जेवण करणे असा आनंद त्या उपभोगत असत. म्हणूनच त्या म्हणतात की, ज्याला निसर्गसंपन्न आजोळ लाभले ते धन्य. थोडक्यात निसर्ग व त्याविषयीचे सुक्ष्म आकलन आत्मचिंतनाच्या पातळीवर या लेखातून उलगडत जाते.

ललित लेखनामध्ये प्रवासवर्णनपर लेखन अंतर्भूत असते. ललितरंग मधून पु.ल.देशपांडे यांचा अपूर्वाई हा लेख आलेला आहे. पश्चिमेच्या प्रवासानिमित्ताने पु. ल.देशपांडे इंग्लंडला गेले होते. तेथील माणसांची जीवन जगण्याची पध्दती, स्वभाव, त्यांची संस्कृती तसेच तेथील प्रेक्षणीय स्थळे इत्यादींचे सुक्ष्म अवलोकन या लेखातून नोंदविले आहे. त्यांनी लंडनमध्ये पाहिलेले प्राणीसंग्रहालय, कोहीनूर हिरा यांचे वर्णन पु.ल.नी आपल्या विनोदी शैलीमध्ये व्यक्त केले आहे.

संदर्भ –

1. ललितरंग, संपा. डॉ.रमेश देवरे, डॉ.बाळासाहेब गुंजाळ.
2. प्रदक्षिणा, खंड 1 व 2, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे.
3. मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, साहित्य परिशद प्रकाशन पुणे.
4. मराठी विश्वकोष, खंड 18 वा,
5. ललितगद्य, डॉ.आनंद यादव.